

УДК 94(477.53) «1861/1971»: 314.15:63

Якименко Микола,

доктор історичних наук, професор Полтавської державної аграрної академії

mikola.yakimenko@pdaa.edu.ua

ORCID: 0000-0003-3484-0764

ВИДАННЯ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СЕРЕДОВИЩІ СІЛЬСЬКИХ СТАНІВ (1861–1917 РР.)

У статті здійснено аналіз основних публікацій Полтавського губернського земства, присвячених з'ясуванню змісту, причин та наслідків аграрних міграцій місцевих селян і козаків у різні регіони Російської імперії після скасування у 1861 році кріпосного права та здійснення інших реформ другої половини XIX – початку XX ст. Особливої уваги у цьому зв'язку заслуговують такі фундаментальні видання земських економістів, як «Переселення из Полтавской губернии с 1861 года по 1 июля 1900 года. – Выпуск I – й. – Полтава, 1900. – 401, 119 с.; Выпуск II (1894–1901 гг.). – Полтава, 1905. – 144,303 с.» Поряд з відповідними монографіями належної уваги заслуговують й інші видання, серед яких виділяється такий періодичний орган земців, як «Известия областной земской переселенческой организации», що друкувався у Полтаві з 1908 по 1913 роки, та «Журналы» нарад усіх агентів і уповноважених вищезгаданої організації. Не залишено поза увагою і такі видання, як статистичні щорічники та статичні довідники Полтавського губернського земства. Загалом же у виданнях Полтавського губернського земства досить повно висвітлювалися питання, пов'язані з соціально-економічними та політичними причинами масових міграцій непривілейованих станів українського села переважно у східні і південно-східні регіони Російської імперії. Належну увагу земці приділяли характеристичі змісту переселенської політики царського уряду в основних регіонах аграрної колонізації, що, окрім усього іншого, дозволяє дати належну оцінку трудовому подвигу полтавських переселенців у прогресивному з економічної точки зору процесі освоєння цілинних земель Казахстану та сибірської тайги. У процесі дослідження автор використав історико-генетичний та історико-порівняльний методи з'ясування характеру тих чи інших історичних явищ такої багатогранної проблеми, якою на рубежі XIX–XX ст. були аграрні міграції.

Ключові слова: Полтавське земство, обласна земська переселенська організація, Сибір, Далекий Схід, Середня Азія.

Постановка проблеми. В сучасному світі міграції населення відіграють помітну роль як у сфері економіки, так і політики цілої низки держав світу. Особливо гострий характер міграційні процеси набули останнім часом у Європі, де саме через них нерідко виникають конфлікти на етнічному ґрунті, порушуючи у такий спосіб традиційну для європейських країн політичну стабільність унаслідок посилення впливу правих партій, ідеологія яких близька до неонацизму. Що стосується України, то для неї проблема міграцій населення теж є досить актуальною, а тому її всебічне вивчення має не лише теоретичне, але і практичне значення. З цієї точки зору не зайвим видається знайомство з практичною діяльністю такого органу місцевого самоврядування, як Полтавське земство, яке на рубежі XIX–XX ст. доклало чимало зусиль для з'ясування причин, характеру і значення цього складного соціально-економічного явища, чому, власне, і присвячена ця стаття.

Аналіз основних досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Дослідники аграрних міграцій українського селянства кінця XIX – початку XX ст. як то: О. М. Герасимчук [1], Л. Р. Ігнатова [2], А. Г. Козаченко [3] та автор цих рядків [4] неодноразово

використовували у якості джерела публікації земських економістів різних регіонів України, включаючи, звичайно, і видання полтавських земців. Проте спеціального аналізу цих праць ніхто ще не здійснював.

Результати досліджень. За таким показником, як кількість аграрних мігрантів, Полтавська губернія упродовж усього XIX – початку XX ст. перебувала в авангарді подібних їй територіально – адміністративних одиниць Російської імперії. Причиною такого стану справ було не лише малоземелля і безземелля значної частини землеробського населення, як про це пишуть окремі дослідники [5, с. 98], а й наявність на Полтавщині такої потужної соціальної групи мешканців села, як козаки. Складаючи у 60-х роках XX ст. близько половини так званих сільських станів Полтавщини, козаки мали право продажу власних сільськогосподарських угідь, отримуючи таким чином у своє розпорядження повну суму коштів, які були потрібні для переселення в інші, у тому числі і у віддалені регіони країни. Що ж до колишніх поміщицьких селян, то їм потрібно було спочатку заплатити певні кошти за отриману від поміщика згідно законодавства 1861 р. землю та виконати ряд інших передбачених відповідними правовими актами умов виходу зі складу своєї громади. Так або інакше, але у міграційні процеси другої половини XIX і на початку XX ст. було залучено сотні тисяч сільських станів – козаків і селян різних розрядів, що не могло пройти повз уваги місцевих органів земського самоврядування. На думку ряду дослідників історії України, яку цілком поділяє і автор цих рядків, Полтавське земство проявило найбільшу активність у дослідженні життєво важливих, переважно економічних проблем краю, чому не в останню чергу сприяла активна діяльність на науковій ниві членів Полтавського сільськогосподарського товариства, створеного практично одночасно з відкриттям у краї земських установ. Позитивну роль на ниві просвітництва відіграло й те, що у складі губернського земства на різних посадах працювали такі економісти, як випускник Новоросійського (Одеського) університету Яків Імшенецький, випускник Київського університету Олександр Русов, статистики Михайло Рклицький, Віктор Василенко та ряд інших відомих публіцистів кінця XIX – початку XX ст. Глибина і обсяг соціально – економічних знань та досконалість, як на той час методика систематизації та узагальнення відповідних соціально-значущих фактів, була проілюстрована полтавськими земцями у такій капітальній праці з історії аграрних міграцій, як «Переселения из Полтавской губернии с 1861 года по 1 июля 1900 года». Выпуск 1-й [6]; выпуск 2-й [7]. Перша із зазначених праць, яка була підготовлена під керівництвом Олександра Русова, складається із п'яти розділів, додатків та 22-х таблиць. У першому розділі книги земці охарактеризували переселенський рух як специфічне соціально – економічне явище полтавського краю, тоді як у другому, мова йде про наслідки міграційних процесів для самих переселенців. Відношення адміністрації та земства до переселенського руху висвітлено у третьому розділі, а у четвертому – детально охарактеризовано економічні та побутові аспекти міграційних процесів. Висновки сформульовані в останньому, п'ятому розділі праці. У якості додатків, земці опублікували листи переселенців до своїх рідних, у яких показано реальний стан речей, пов'язаних із тими подіями, які мали місце на шляху до нових земель, тобто у Сибіру, Казахстані чи Далекому Сході. Важливість опублікованих у вище згаданих працях фактів із життя аграрних мігрантів важно переоцінити, якщо мати на увазі втрату подібних архівних документів уроки радянсько – німецької війни 1941-1945 рр. Основним завданням другого випуску «Переселений из Полтавской губернии» було, за словами нового керівника статистичного бюро Григорія Ротмістрова, «з'ясування питання про те, яким є матеріальний стан осіб, що вирішили переселитися і чому з року в рік масштаби аграрних міграцій зростають?» Для дослідників переселенського руху, неабиякий інтерес становить перший розділ даної праці, у якій досить детально висвітлено джерела, які полтавські земці використовували при складанні другого випуску «Переселений». Ними були: 1) щорічні відомості, які Полтавське губернське присутствіє отримували від земських начальників про число сімей і осіб, які з дозволу влади ухвалили остаточне рішення покинути рідне село; 2) відомості про сімейний і майновий стан тих, хто подав до місцевої державної адміністрації клопотання про дозвіл на переселення і 3) цифровий матеріал узагальнюючого характеру, отриманого від службовців челябінського реєстраційного пункту про рух полтавських переселенців у 1895-1896 роках. Окрім цих джерел земці використали також і низку офіційних публікацій, авторами яких були: московський статистик Г. А. Приймак, статс-секретар А. Куломзин, професор статистики Московського університету А. А. Кауфман та ряд інших [7, с. 144].

Систематичний виклад процесу переселення селян і козаків за межі Полтавської губернії у роки столипінської аграрної реформи знаходимо у монографії члена губернської земської управи Т. В. Зінченка [8]. Книга цього автора складається із шести розділів та п'яти додатків. Охарактеризувавши у першому розділі стан переселенської справи у роки столипінської аграрної реформи, Т. В. Зінченко зупинився на причинах активної участі місцевих земств у схваленні урядом

П. А. Столипіна програми по виселенню частини малоземельного селянства із європейської території імперії на її окраїни. У цьому зв'язку автор вважав логічним висвітлити діяльність створеної у 1908 році обласної земської переселенської організації, завданням якої було всіляке сприяння відповідній урядовій програмі. Розкривши у наступних розділах основний зміст завдань, які мали на меті реалізувати земства, Т. В. Зінченко обґрунтувати свої висновки щодо цього питання, оцінивши результати участі земств у реалізації переселенської політики уряду при усіх її недоліках загалом позитивно. Заслужують на увагу і опубліковані у книзі в якості додатків такі важливі з інформаційної точки зору документи, як «Статут Південно-російської обласної земської переселенської організації» [8, с. 74], та «Інструкція агентам обласної організації» [8, с. 78]. Величезний за своїм обсягом інформаційний блок із різноманітних питань, пов'язаних з історією аграрних міграцій сільських станів Полтавщини часів столипінських реформ, зафіксовано у такому періодичному виданні, як «Известия областной земской переселенческой организации», які у 1908–1913 роках друкувалися у Полтаві на кошти земств, об'єднаних у відповідну організацію з метою забезпечення успіху переселенської політики уряду Петра Столипіна. Структура журналу не була постійною, змінюючись відповідно до наявності потрібних матеріалів або у зв'язку з суттєвими змінами урядової політики у аграрному питанні, розв'язанню якого повинна була сприяти програма переселення частини малоземельних категорій сільських станів з густозаселених регіонів європейської частини імперії на територію її східних і південно-східних окраїн. У зв'язку з планами уряду створити у центральних регіонах імперії ще одну обласну земську переселенську організацію, у 1911 р. було ухвалено рішення дещо змінити назву вищезгаданого видання з «областной земской переселенческой организации» на «Южно-русскую областную земскую переселенческую организацию». Час від часу в «Известиях» публікувалися розпорядження уряду, які мали безпосереднє відношення до переселенської справи. Читачі також мали можливість ознайомитися з роботою Державної Думи по вдосконаленню переселенського законодавства та розв'язанні ряду інших нагальних проблем, що стосувалися заселення і господарського освоєння найвіддалених регіонів країни [9]. Та чи не найбільшу інформаційну цінність у якості першоджерел становлять звіти співробітників обласної організації про свою діяльність за той чи інший відрізок часу своєї роботи. Так, у № 51 за 1911 р. було надруковано звіт агента А. Коссовича про виконану ним роботу в 1910 р. по розміщенню переселенців у Приморській області та звіт агента Д. Абдулевського по облаштуванню переселенців у Семіпалатинській області в 1910 р. [10, с. 8-47]. Для більш повного уявлення про зміст «Известий» наведемо відповідні дані цього видання за 1913 рік. Так, у № 60 було опубліковано статтю заступника керівника Бюро організації В. Жуковського про порядок отримання урядових позичок на домообладження (с. 3-7). Далі йде інформація про порядок діяча І. Черновського про кустарно-промислово виставку в Семіпалатинській області (с. 8-13); В. Посельського про технологію корчування лісу (с. 14-19); автора, що сховався за криптонімом Е. Б. щодо землеробства у регіонах з недостатніми водними ресурсами (с. 20-26); короткий виклад змісту звітів агентів про результати ходацької кампанії у 1913 р.: П. А. Лапшина, А. Ф. Чебанова та І. І. Власенка (с. 27-28). Чиновник організації В. А. Вейшток проінформував читачів журналу про результати своєї поїздки до Забайкальської області влітку 1913 р. (с. 49-53). Зміст наступних пунктів журналу стосувався стану справ з ознайомленням переселенців щодо тих регіонів, куди вони намагалися потрапити в ході свого переселення (с. 53-87); технології корчування лісу методом вибуху (с. 57-61); характеристики руху переселенців і ходаків у 1913 р. (с. 61-66); земської переселенської хроніки (с. 67-70); кореспонденції з селища Караоба Усть-Кам'яногірського повіту Семіпалатинської області (с. 71-72); характеристики публікацій про переселенців, які побачили світ на сторінках тогочасних газет і журналів Росії (с. 72-78); допомоги тим, хто постраждав від неврожаю у 1911-1912 роках в Уральській області (с. 78-81). Завершувався цей номер журналу інформацією про порядок переселення на територію Закавказького краю та хронікою на різні теми (с. 82-84).

До числа першоджерел, які публікувало Полтавське земство, слід віднести і «Журнали» нарад усіх агентів і уповноважених – південно-російської обласної земської переселенської організації, на яких обговорювалися актуальні проблеми, пов'язані як з переселенською політикою загалом, так і з умовами функціонування самої організації, правами та обов'язками агентів по обслуговуванню потреб переселенців на місцях формування переселенських партій, транспортуванням їх до місць призначення, а також в ході облаштування на нових місцях [11].

Дослідник аграрних міграцій землеробського населення Полтавщини початку ХХ ст. не може обійти своєю увагою й такого джерела інформації, як статистичний збірник під назвою: «Полтавская губ. Переселения 1906–1912 гг. Таблица: Волость выхода – уезд водворения», який науковцями практично не використовувався переважно через необхідність аналізу відповідної

статистики на мікрорівні, якою була тогочасна волость. Але ж краєзнавцям потрібна саме така інформація, яка ще чекає свого дослідника, щоб, наприклад, отримати відповідь на питання: які саме волості і чому перебували в авангарді переселенського руху? [12].

Аграрні міграції полтавського селянства знайшли своє відображення і на сторінках такого відомого дослідника вітчизняної історії джерела, як «Статистические ежегодники» і «Статистические справочники», які полтавське земство щорічно публікувало з кінця XIX ст. до 1919 року включно. Вперше розділ, присвячений проблемам переселенського руху, з'явився у статистичному довіднику за 1910 рік, який підготували до видання земські економісти М. В. Рклицький та М. Г. Броневська. У короткому повідомленні автори обмежились кількома таблицями, у яких показана чисельність господарств в усіх повітах Полтавської губернії, які у 1909 році були визначені урядом для розселення мігрантів з європейської частини країни на території її східних окраїн. Інші таблиці стосувалися соціального складу майбутніх мігрантів, серед яких у 1909 році 99% належали до безземельних і малоземельних господарств [13, с. 149]. Всебічну інформацію про полтавських переселенців за той же 1909 рік подав статистичний довідник губернського земства на 1910 рік. Відповідний розділ, підготовлений статистиком Г. П. Андреевим, охоплював досить широке коло проблем, пов'язаних з аграрними міграціями мешканців Полтавщини у 1909 році [14]. Було, зокрема, встановлено, що у 1909 році порівняно з 1908 роком серед кандидатів на переселення дещо зріс прошарок середньо – забезпечених – з 4 до 5% та заможних (з 1 до 2%) родин. Мало місце зростання питомої ваги й усіх інших категорій дрібних сільськогосподарських товаровиробників, окрім безземельних, питома вага яких у 1909 році знизилась з 41% до 27% [14, с. 100]. З усіх 5320 господарств, по яким є досить точні відомості, 4131 (77,6%) мали сільськогосподарських тварин, тоді як в інших 1189 господарствах їх не було взагалі [14, с. 103]. Оригінальні відомості земцями були зафіксовані щодо наявності боргів у тих, хто виявив бажання переселитися. За підрахунками земських економістів 55% переселенців перебували у категорії заборгованих родин. Сума боргу із розрахунку на одне господарство складала у них 64 руб. [14, с. 107]. Зауважимо тут же, що потрібних відомостей про заборгованість переселенців на батьківщині в інших джерелах, включаючи обласні та центральні державні архіви, автором цих рядків не виявлено. Беручи до уваги рухоме і нерухоме майно мігрантів земські статистики на прикладі переселенського руху у час його апогею, яким був згаданий вже 1909 рік, підраховали, що близько половини мігрантів не мали у своєму розпорядженні достатніх (450 руб. і більше) коштів для успішного домообзаведення на новому місці [14, с. 111]. У наступних виданнях статистичних довідників полтавські земці продовжували подавати стосовно переселенців відповідні відомості. Так, у довіднику на 1913 рік зустрічаємо деякі підсумкові дані щодо переселення за 1906–1911 роки, коли губернію залишило 30 871 родина, або 190 736 осіб обох статей. Найбільше мігрантів дав Золотоніський повіт – 22 038, тоді як Костянтинградський – 19 385, а Кобеляцький – 15 919 осіб. Що ж до регіонів розселення мігрантів, то у цьому відношенні перед вела Акмолинська область Казахстану – 49 310 осіб (25,9%). Далі йшли: Томська губернія – 41 224 мігранти (21,4%) і Тургайська область – 27 418 осіб (14,4%). Порівнявши Полтавську губернію з іншими подібними територіально-адміністративними одиницями, які входили до складу південно-російської обласної земської переселенської організації (7 губерній), земці дійшли висновку, що саме Полтавщина за час столипінських реформ дала найбільшу кількість аграрних мігрантів [15, с. 182]. У наступному випуску статистичного довідника на 1914 рік земці продовжували публікувати узагальнені дані щодо переселенців тепер вже не за 6, а за 7 років (1906–1912 рр.). У цьому випуску земці вперше подали відомості, які стосувалися середньостатистичних показників аграрних міграцій з 1896 по 1912 роки. Якщо у 1896–1905 рр. середньорічне число мігрантів складало 12 651 особу, то у 1906–1912 рр. воно дорівнювало вже 28 400 осіб, або 224,5% від попереднього числа [16, с. 192]. У статистичному довіднику на 1914 рік земці опублікували аналогічний статистичний матеріал, але вже не за 7, а за 8 років (1906–1913 рр.). Що стосується нової інформації про переселенський рух з Полтавської губернії, то у цьому відношенні певний інтерес становлять відомості про ліквідацію майна. Було встановлено, що упродовж восьми років переселенці продали 3 534 дес. земельних угідь, отримавши за це 899 729 руб., що майже утричі перевищувало прибуток від ліквідації іншого майна – 298 903 руб. Загальна сума прибутку від рухомого і нерухомого майна склала за 8 років солідну цифру у 1 198 632 руб. [17, с. 196]. У випуску довідника за 1916 рік переселенню було присвячено лише одну сторінку [с. 191], у якій наведено лише декілька цифр стосовно переселенців 1914 року, яких на той час нараховувалось усього 2 291 родина (21 277 осіб). Це було пов'язане з початком влітку 1914 року Першої світової війни, коли організоване переселення було, по суті, припинене, у зв'язку з чим обласна земська організація переключилась на допомогу біженцям та постачання фронту продовольства [19].

Висновок. З усього вищенаведеного очевидно таке: Полтавське губернське земство під керівництвом його багаторічного лідера Федора Лизогуба зробило неоціненний внесок у

дослідження аграрних міграцій сільських станів Полтавщини у 1861–1917 роках, опублікувавши у своїх виданнях унікальні свідчення, які у своїй переважній частині не можна зустріти більше ніде. Усі вони цілком доступні сучасним дослідникам, зберігаючись у фондах Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, обласної універсальної наукової бібліотеки імені Івана Котляревського, краєзнавчому музеї та державному архіві Полтавської області. З точки зору подальшого дослідження проблеми аграрних міграцій певний інтерес можуть мати видання Полтавського сільськогосподарського товариства, зокрема, журналу «Хуторянин», які теж не залишили поза своєю увагою переселенську тематику, яка на рубежі XIX–XX ст. належала до числа актуальних проблем українських селян, козаків та міщан – землеробів.

Джерела та література

1. Герасимчук О. (2011). Переселення чернігівського селянства в роки столипінської аграрної реформи (1906-1916 рр.) // *Київська старовина*, №5, 56-72.
2. Ігнатова Л.Р. (1994). Переселенський рух в роки столипінської реформи в Україні // *Сторінки історії*, Київ: КПІ, Кн.2, Ч.1, 21-27.
3. Козаченко А.І. (2011). Участь Полтавського земства у організації переселенського руху наприкінці XIX – початку XX ст. // *Актуальні проблеми правознавства: питання історії, теорії і практики*. Полтава, ТОВ «Фірма «Техсервіс», 19-21.
4. Якименко М.А. (2009). *Переселений рух у Наддніпрянській Україні в роки столипінських реформ (1906-1913 рр.) Монографія*. Полтава: РВВ ПДАА, 148 с.
5. Якименко Н.А. (1980). Советская историография переселения крестьян в Сибирь и на Дальний Восток (1861-1917) // *История СССР*, Москва: Наука, №5, 91-104.
6. *Статистическое бюро Полтавского губернского земства. Переселения из Полтавской губернии с 1861 года по 1 июля 1900 года*. Вып.1-й. (1900). Составлено по поручению Полтавской губернской земской управы, Полтава: Типо-литограф. Л. Фришберга, 401, 119 с.
7. *Статистическое бюро Полтавского губернского земства. Переселения из Полтавской губернии с 1861 года по 1 января 1901 года*. Вып. II (1894 – 1901 гг.) с диграммой и 6 картограммами (1905). Полтава: Электрич. типо-литограф. Торг. Дома Л. Фришберга и С. Зорохович, 144, 303 с.
8. Зенченко Т.В. (1912). *Переселение и земство. Издание бюро Южно-русской областной земской переселенческой организации*, Полтава: Электрич. типо-литограф. И. Л. Фришберга, 90 с.
9. Вошинин В.П. (1912). Переселенческий вопрос в Государственной Думе третьего созыва // *Известия Южно-русской областной земской переселенческой организации*, Полтава, №55, 63-148.
10. *Известия областной земской переселенческой организации*. (1911), Полтава. №51, 496 с.
11. *Журналы первого совещания всех агентов и уполномоченных Южно-русской областной земской переселенческой организации в г. Полтаве 21 января – 5 февраля 1912 года*. (1912), Полтава: Электрич. типо-литограф. И. Л. Фришберга, 296 с.
12. *Полтавская губ. Переселения 1906-1912 гг. Таблица «Волость выхода – уезд водворения»*. (1913). Полтава: Изд-е бюро Ю.-Р.О.З.П. Организации, 251 с.
13. Переселение из губернии в 1909 году (1910). // *Статистический справочник по Полтавской губернии*, Полтава: Тип. преемн. «Дохман», 147-150.
14. Некоторые данные о переселении из Полтавской губернии в 1909 году. (1911) // *Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1910 год*, Полтава: Электрич. типо-литограф. Дохмана, 91-122.
15. Переселение из Полтавской губернии (1912). // *Статистический справочник по Полтавской губернии на 1913 год*, Полтава: Тип. преемн. Дохмана, 180-182.
16. Переселение из Полтавской губерний (1913). // *Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год*, Полтава: Тип. т-во Печатного Дела, 191-194.
17. *Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год*. (1915), Полтава: Тип. т-во Печатного Дела, 195-196.
18. *Статистический справочник по Полтавской губернии на 1916 год*. (1916), Полтава: Тип. т-во Печатного дела, 271 с.
19. Оголевец В. (1918). *Обзор деятельности Южно-русской областной земской переселенческой организации за время войны*, Полтава: Типо-литограф. М. Г. Амчиславского, 138 с.

References

1. Herasymchuk O. (2011). Pereselennia chernihivskoho selianstva v roky stolypinskoï ahrarnoi reformy (1906-1916 rr.) // *Kyivska starovyna*, №5, 56-72.
2. Ihnatova L.R. (1994). Pereselenskyi rukh v roky stolypinskoï reformy v Ukraini // *Storinky istorii*, Kyiv: KPI, Kn.2, Ch.1, 21-27.
3. Kozachenko A.I. (2011). Uchast Poltavskoho zemstva u orhanizatsii pereselenskoho rukhu naprykintsi KhIKh – pochatku KhKh st. // *Aktualni problemy pravoznavstva: pytannia istorii, teorii i praktyky*. Poltava, TOV «Firma «Tekhservis», 19-21.
4. Iakymenko M.A. (2009). *Pereselenyi rukh u Naddnyprianskii Ukraini v roky stolypinskykh reform (1906-1913 rr.) Monohrafiia*. Poltava: RVV PDAA, 148 s.
5. Iakymenko N.A. (1980). Sovetskaia ystoryohrafiya pereseleniia krestian v Sybyr y na Dalnyi Vostok (1861-1917) // *Ystoriya SSSR*, Moskva: Nauka, №5, 91-104.
6. *Statisticheskoe byuro Poltavskogo gubernskogo zemstva. Pereseleniya iz Poltavskoy gubernii s 1861 goda po 1 iyulya 1900 goda. Vyp.1-y. (1900)*. Sostavleno po porucheniyu Poltavskoy gubernskoy zemskoy upravly, Poltava: Tipo-litogr. L. Frishberga, 401, 119 s.
7. *Statisticheskoe byuro Poltavskogo gubernskogo zemstva. Pereseleniya iz Poltavskoy gubernii s 1861 goda po 1 yanvarya 1901 goda. Vyp. II (1894–1901 gg.) s digrammoy i 6 kartogrammami (1905)*. Poltava: Elektrich. tipolitogr. Torg. Doma L. Frishberga i S. Zorohovich, 144,303 s.
8. Zenchenko T.V. (1912). *Pereselenie i zemstvo. Izdanie byuro Yuzhno – russkoy oblastnoy zemskoy pereselencheskoy organizacii*, Poltava: Elektrich. tipo-litogr. I.L. Frishberga, 90 s.
9. Voschinin V.P. (1912). Pereselencheskiy vopros v Gosudarstvennoy Dume tret'ego sozyva // *Izvestiya Yuzhno-russkoy oblastnoy zemskoy pereselencheskoy organizacii*, Poltava, №55, 63-148.
10. *Izvestiya oblastnoy zemskoy pereselencheskoy organizacii*. (1911), Poltava. №51, 496 s.
11. *Zhurnaly pervogo soveschaniya vseh agentov i upolnomochennykh Yuzhno – russkoy oblastnoy zemskoy pereselencheskoy organizacii v g.Poltave 21 yanvarya – 5 fevralya 1912 goda*. (1912), Poltava: Elektrich. Tipo-litogr. I.L. Frishberga, 296 s.
12. *Poltavskaya guberniya. Pereseleniya 1906-1912 gg. Tablica «Volost' vyhoda – uezd vodvorennya»*. (1913), Poltava: Izd-e byuro Yu.-R.O.3.P. Organizacii, 251 s.
13. Pereselenie iz gubernii v 1909 godu (1910) // *Statisticheskii spravochnik po Poltavskoy gubernii*, Poltava: Tip. preemn. «Dohman», 147-150.
14. Nekotorye dannye o pereselenii iz Poltavskoy gubernii v 1909 godu. (1911) // *Statisticheskii ezhegodnik Poltavskogo gubernskogo zemstva na 1910 god*, Poltava: Elektrich. tipo-litogr. Dohmana, 91-122.
15. Pereselenie iz Poltavskoy gubernii (1912). // *Statisticheskii spravochnik po Poltavskoy gubernii na 1913 god.*, Poltava: Tip. preemn. Dohmana, 180-182.
16. Pereselenie iz Poltavskoy gubernii (1913) // *Statisticheskii spravochnik po Poltavskoy gubernii na 1914 god*, Poltava: Tip. t-vo Pechatnogo Dela, 191-194.
17. *Statisticheskii spravochnik po Poltavskoy gubernii na 1915 god*. (1915), Poltava: Tip. t-vo Pechatnogo Dela, 195-196.
18. *Statisticheskii spravochnik po Poltavskoy gubernii na 1916 god*. (1916), Poltava: Tip. t-vo Pechatnogo dela, 271 s.
19. Ogolevec V. (1918) *Obzor deyatel'nosti Yuzhno–russkoy oblastnoy zemskoy pereselencheskoy organizacii za vremya voyny*, Poltava: Tipo-litogr. M.G. Amchislavskogo, 138 s.

Yakimenko Mykola

EDITION OF THE POLTAVA PROVINCIAL ZEMSTVO AS A SOURCE OF STUDY OF MIGRATION PROCESSES IN THE RURAL ENVIRONMENT (1861–1917)

The main publications of the Poltava provincial zemstvo devoted to the clarification of the content, causes and consequences of agrarian migration of local peasants and Cossacks in various regions of the Russian Empire after the abolition of serfdom in 1861 and the implementation of other reforms of the second half of the XIX – early XX centuries have been analyzed in the article. Particular attention in this regard deserves such fundamental publications of Zemsky economists as «Resettlement from the Poltava province from 1861 to July 1, 1900. – Issue I. – Poltava, 1900. – 401, 119 p. ; Issue II (1894–1901). – Poltava, 1905. – 144, 303 p.». Along with the corresponding monographs, due attention has been paid to other editions, among which there is a periodic organ of zemstvo such as «Izvestia of the regional Zemsky resettlement organization», which was published in Poltava from 1908 to 1913, and «Magazines» of

meetings of all agents and authorized by the above – mentioned organization. The publications, such as statistical yearbooks and static directories of the Poltava provincial zemstvo, have not been overlooked either. In general, in the publications of the Poltava provincial zemstvo, issues related to the socio – economic and political causes of mass migrations of the non – privileged classes of the Ukrainian countryside, mainly in the eastern and southeastern regions of the Russian Empire, have been adequately covered. The landlords paid due attention to characterizing the content of the resettlement policy of the tsarist government in the main regions of agrarian colonization, which, among other things, makes it possible to properly evaluate the labor exploit of the Poltava settlers in the progressive, from the economic point of view, process of mastering the virgin land of Kazakhstan and the Siberian taiga. In the course of the research, the author have been used historic – genetic and historical – comparative methods to determine the nature of certain historical phenomena of such a multifaceted problem, which at the turn of the XIX–XX centuries were agrarian migration.

Key words: *Poltava Zemstvo, regional Zemsky resettlement organization, Siberia, Far East, Central Asia.*